

Ot yasovchi qo'shimchalarning asos valentlikka ta'siri

Azimqulov Ma'rufjon Xakimjon o'g'li
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilida ot yasovchi qo'shimchalar va ularning asos valentlikka ta'siri batafsil o'rganilgan. Ot yasovchi qo'shimchalar tilning morfologik tizimida muhim o'rin egallab, fe'l va boshqa so'z turkumlaridan yangi otlar hosil qiladi va ularning valentligi o'zgarishiga sabab bo'ladi. Maqolada fe'l valentligi va ot yasovchi qo'shimchalar ta'sirida yuzaga kelgan valentlikning kamayishi, o'zgarishi va nolgacha qisqarishi misollar bilan tahlil qilingan. Shuningdek, valentlikning o'zgarishi sintaktik va semantik jihatdan qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ot yasovchi qo'shimchalar, valentlik, fe'l valentligi, valentlik darajalari, o'zbek tilshunosligi, morfologiya, sintaksis, semantika, bir valentlik, ikki valentlik, nolgacha qisqarish.

Tilning asosiy vazifalaridan biri gap tuzish qobiliyatidir va bunda so'z turkumlari va ularning valentligi katta ahamiyatga ega. **Valentlik** tushunchasi fe'lning boshqa so'zlar bilan bog'lanish imkoniyatlarini belgilaydi, ya'ni fe'l qancha birlik bilan sintaktik bog'lanishni talab qilishini ko'rsatadi. Fe'llar valentligi odatda bir valentlikli, ikki valentlikli va uch valentlikli bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, valentlik faqat fe'llar bilan cheklanmaydi, balki boshqa so'z turkumlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslikda, ayniqsa, o'zbek tilshunosligida **ot yasovchi qo'shimchalar** va ularning valentlikka ta'siri maxsus o'rganilayotgan sohalardan biri hisoblanadi. Fe'llardan, sifatlardan va boshqa so'z turkumlaridan ot hosil qilish jarayonida valentlikning o'zgarishi kuzatiladi, chunki yasalgan yangi ot gapda qanday bog'lanishlarni talab qilishi va boshqa so'zlar bilan qanday aloqaga kirishini o'zgartiradi. Ushbu maqolada ot yasovchi qo'shimchalarning valentlikka ta'siri va ularning tilning sintaktik va semantik tizimlaridagi o'rni kengroq yoritiladi.

O'zbek tilida ot yasovchi qo'shimchalarning valentlikka ta'siri qanday?

Bu savol atrofida fikr yuritib, maqola o'zbek tilida valentlik tushunchasining qanday o'zgarishini va ot yasovchi qo'shimchalar orqali bu jarayon qanday amalga oshirishini yoritib beradi. O'zbek tilida valentlikni o'rganish morfologiya va sintaksis nuqtayi nazaridan muhim bo'lib, ot yasovchi qo'shimchalar tilning grammatik strukturasi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Misol tariqasida fe'llardan ot hosil qiluvchi

qo‘shimchalar orqali valentlikni qanday o‘zgartirish mumkinligi misollar bilan tahlil qilinadi.

Ot yasovchi qo‘shimchalarning valentlikka ta’siri

1. Fe’llardan ot yasovchi qo‘shimchalar va ularning valentlikka ta’siri

Fe’llar valentlikning asosiy manbasi hisoblanadi, chunki ular bir nechta ishtirokchi bilan bog‘lanishni talab qiladi. Masalan, *ko‘rmoq* fe’li ikki valentlikli bo‘lib, subyekt va obyekt bilan bog‘lanadi. Lekin ot yasovchi qo‘shimchalar qo‘llanganda, ushbu valentlik qisqaradi yoki o‘zgaradi.

1.1. **-uvchi** qo‘shimchasi: Fe’lga qo‘shilib, agent yoki ijrochini ifodalovchi ot hosil qiladi. Masalan, *o‘qimoq* fe’lidan *o‘quvchi* hosil qilinadi. Fe’lning ikki valentligi (subyekt va obyekt) *o‘quvchi* otiga aylanganda subyekt bilan cheklanib, valentlik bir valentlikka qisqaradi.

1.2. **-lik** qo‘shimchasi: Bu qo‘shimcha holat yoki sifatni ifodalovchi ot yasaydi. Masalan, *yaxshi* sifatidan *yaxshilik* otini yasash jarayonida valentlik sezilarli darajada o‘zgaradi va yangi otning valentligi nolgacha qisqarishi mumkin. Fe’lning valentligi yuqori bo‘lsa ham, yasalgan ot o‘zidan boshqa ishtirokchilarni talab qilmaydi.

1.3. **-chi** qo‘shimchasi: Bu qo‘shimcha harakat yoki kasb egasini ifodalovchi ot yasaydi. Masalan, *do‘qimoq* fe’lidan *do‘qchi* yasaladi. Fe’lning valentligi yuqori bo‘lishi mumkin, lekin ot yasalganda valentlikning qisqarishi kuzatiladi va u faqat subyektни bildiruvchi birlik sifatida qoladi.

2. Boshqa so‘z turkumlaridan ot yasovchi qo‘shimchalar

Ot yasovchi qo‘shimchalar faqat fe’llarga emas, balki sifatlar va boshqa so‘z turkumlariga ham qo‘llanilib, asos so‘z valentligini o‘zgartiradi.

2.1. **-dor** qo‘shimchasi: Bu qo‘shimcha mavjudlikni bildiruvchi ot yasaydi. Masalan, *boy* sifatidan *boydor* ot yasaladi. Bunday jarayonda valentlik sifatdan otga o‘tishda o‘zgaradi va yangi ot boshqa birliklar bilan bog‘lanish qobiliyatiga ega bo‘ladi.

2.2. **-zor** qo‘shimchasi: Bu qo‘shimcha ham sifat va fe’l asoslariga qo‘shilib, yangi otning valentligini aniqlaydi. Masalan, *ishlamoq* fe’lidan *ishzor* otini hosil qilishda valentlik o‘zgarib, ot subyekt rolini o‘ynaydi.

3. Valentlikning o‘zgarish shakllari

Ot yasovchi qo‘shimchalar asos valentlikni turlicha o‘zgartiradi:

- **Valentlikning kamayishi:** Fe’lning ikki yoki uch valentligi odatda yasalgan otlarda bir valentlikka qisqaradi.

• **Valentlikning nolgacha qisqarishi:** Ba'zi otlar yasalganidan keyin butunlay bog'lanishni yo'qotadi, ya'ni yangi ot noldan iborat valentlikka ega bo'ladi.

O'zbek tilida ot yasovchi qo'shimchalar asos valentlikka sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Fe'llardan hosil qilingan otlar ko'pincha valentlikni kamaytiradi yoki nolgacha qisqartiradi. Shuningdek, boshqa so'z turkumlaridan hosil qilingan otlar ham valentlikni o'zgartirib, yangi otlar boshqa birliklar bilan qanday bog'lanishini aniqlaydi. Tilning grammatik tizimida valentlik va ot yasovchi qo'shimchalar o'zaro bog'liq holda tahlil qilinishi, bu til birliklari o'rtasidagi bog'lanish mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Maqola natijalariga ko'ra, valentlik va ot yasovchi qo'shimchalar sintaktik va semantik jihatdan o'zgarib, gapning strukturasi va ma'nosini belgilovchi muhim omil sifatida ko'rilishi kerak.

O'zbek tilida ot yasovchi qo'shimchalarning asos valentlikka ta'siri morfologik va sintaktik o'zgarishlar orqali o'z aksini topadi. Fe'llarning valentligi, ularning gapdagi boshqa so'zlar bilan bog'lanish imkoniyatini belgilagan holda, ot yasovchi qo'shimchalar qo'shilganda yangi otlarning valentligi sezilarli darajada o'zgaradi. Bu jarayonda valentlik kamayishi, nolgacha qisqarishi yoki turlicha bog'lanish imkoniyatlarining yuzaga kelishi kuzatiladi.

Ot yasovchi qo'shimchalar, masalan, **-uvchi**, **-lik**, **-chi** kabi affikslar, o'zbek tilining sintaktik tizimida muhim o'rin tutadi. Fe'llar ko'pincha bir yoki ikki valentlikka ega bo'lsa, ot hosil qilinganda bu valentlikning qisqarishi kuzatiladi. Shuningdek, boshqa so'z turkumlaridan, masalan, sifatlardan ot yasash jarayonida ham valentlik o'zgaradi va yangi otlarning gapda qanday o'rin tutishi aniqlanadi.

Valentlikning o'zgarishi faqat grammatik strukturalarga ta'sir qilmay, balki tilning semantik va kommunikativ imkoniyatlarini ham boyitadi. O'zbek tilshunosligida valentlik nazariyasining ot yasovchi qo'shimchalar orqali tadqiq qilinishi ushbu jarayonning keng qamrovli tahlilini talab qiladi. Bu nafaqat sintaktik bog'lanishlarni chuqur o'rganishga, balki yangi otlarning semantik jihatdan qanday ishlatilishini tushunishga yordam beradi. Masalan, yangi hosil bo'lgan otlarning leksik-semantik maydoni kengayib, ular gapda qanday kommunikativ vazifa bajarishini aniqlash valentlik tushunchasini yanada boyitadi.

Kelajakda o'zbek tilida ot yasovchi qo'shimchalarning valentlikka ta'sirini yanada kengroq tahlil qilish, tilshunoslik nazariyalarini milliy til o'ziga xosliklari bilan boyitadi. Bu, o'z navbatida, tilning morfologik, sintaktik va pragmatik jihatlarini yanada chuqurroq o'rganishga imkon beradi. O'zbek tilida ot yasovchi qo'shimchalarning valentlikka ta'sirini chuqur o'rganish nafaqat tilshunoslar uchun, balki til o'rganuvchilar va o'qituvchilar uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi,

chunki bu jarayon orqali gap tuzish va til birliklarining o‘zaro bog‘lanish mexanizmlarini yaxshiroq tushunish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Tesniere, L. (1959). *Elements de Syntaxe Structurale*. Paris: Klincksieck.
2. Fillmore, C. J. (1968). The Case for Case. In E. Bach & R. T. Harms (Eds.), *Universals in Linguistic Theory* (pp. 1-88). New York: Holt, Rinehart and Winston.
3. Buranov, J. B., & Qodirov, A. N. (1981). *O‘zbek tilining grammatikasi: Sintaksis*. Toshkent: O‘zbekiston fanlar akademiyasi.
4. Haydarov, A. (2010). *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
5. Abdurahmonov, H. (2007). *O‘zbek tili sintaksisi*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi.
6. Croft, W. (2001). *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.